

С.В.Лозінська

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права

О.С.Бись

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права,

УДК 348.07+351/354

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XIV—XVIIIст.ст.)

Стаття присвячена дослідженню та аналізу закономірностей формування і розвитку державно-церковних відносин в добу Київської Русі, а згодом і подальший розвиток цих відносин на теренах Російської імперії. Висвітлюються основні положення нормативно-правових актів, які суттєво вплинули на формування державного права та церковного права. Значна увага приділена питанню судустрою та зовнішньої політики.

Статья посвящена исследованию и анализу закономерностей формирования и развития государственно-церковных отношений в период Киевской Руси, а также дальнейшему развитию этих отношений в пределах Русской империи. Отображены основные положения нормативно-правовых актов, которые существенно повлияли на формирование государственного права и церковного права. Значительное внимание уделено вопросу судебного устройства и внешней политики.

The article is devoted to the research and analysis of conformity with the law in formation and development of relations between the state and church in the perion of Kyiv Russ and later the further development of these relations within the foundaries of Russian Empire. The fundamental regulations of normative legal acts which essentially influenced the formation of the state law and cannon law have been reflected. Considerable attention has been dedicated to the problems of courts structure and forein policy.

Прийняття християнства Київською Руссю у X ст. започаткувало розбудову церковних структур та спричинило величезний вплив Церкви на усі сфери суспільного життя. Метою даної статті є висвітлення та порівняльний аналіз деяких історичних подій у розвитку церкви в правовій площині, необхідних для з'ясування особливостей формування та становлення державно-церковних відносин в Київській Русі та в Росії протягом XIV—XVIII ст.ст.

В даному історичному екскурсі становлення і розвитку православної церкви виділяють два етапи, — перший мав місце в часі отримання хрещення Київською Руссю в X ст., наступний — отримав подальший розвиток в практиці розбудови Московського князівства в XIV ст., характерним для якого було утворення, запозиченого з Візантії, цісарсько-папського устрою держави. Протягом усього періоду розвитку церкви

на території Московського князівства, тобто в царській Росії (XIV—XVIII ст.ст.), з'явилася тенденція до утримання певної рівноваги між світською та церковною владами.

Проблематикою закономірностей формування та розвитку державно-церковних відносин в практиці державотворення обох держав, займалися видатні російські та іноземні науковці (А. Н. Сахаров, В. І. Корецький, М. Я. Волков, А. Зимин, Ю. Гренулов, Я. Умінський, Ю. Охманський, Д. Н. Кайсер, Г. Чешак). У даному науковому дослідженні увага буде приділена не лише історичному розвитку подій, але й аналізуватимуться основні положення законодавчої бази, які суттєво вплинули на розвиток церковного права та церковних відносин.

1. Особливості зародження та розвитку державно-церковних відносин у Київській Русі.

Досліджуючи зародження взаємовідносин держави і церкви у Київській Русі протягом X—XIV ст.ст., зосередимо увагу до основних подій, що передували прийняттю хрещення та утворенню церковної структури, яка перебувала під підпорядкуванням Візантії. Офіційне прийняття хрещення київським князем Володимиром Святославичем та його підданих відбулося у 988-989 роки. Однак цим подіям передувало хрещення княгині Ольги в Константинополі в 50-тих роках X ст. [1-3]. Прийняття Київською Руссю нової релігії ставило її в один ряд із цивілізованими християнськими європейськими державами, а самій церкві відводилося велике політичне, культурне та економічне значення [4; 5].

Князь Володимир підтримував широкі зв'язки з християнським світом, запрошуючи духовенство із Херсону та Болгарії, яке проповідувало нову релігію. Одночасно підтримував постійні контакти з західною церквою, приймаючи у себе послів Апостольського Престолу у 986, 988, 991, 1000 роках, та скеровуючи послів із Києва до Риму в 994 і 1001 роках. В 988 р. папа Іван XV прислав послів до Русі, котрі принесли до Києва мощі св. Климента папи [2, с. 297-298; 6].

Прийняття християнства і наплив духовенства на Київську Русь спричинили швидкий розвиток церковної структури, яка полегшила процес поширення нової релігії на теренах держави [2, с. 297-298; 6, с. 22-23]. Князь Володимир у 997 р. утворив руську метрополію у Києві, а першим митрополитом став Грек Теофіл [7]. На XI—XII ст.ст. припадає виникнення церковного законодавства Київської Русі, а першим збірником староруського феодального права були *“Руська Правда”* та *“Управляющие Книги”* (кормчі).

З часом також почали з'являтися князівські закони у церковній царині. Незважаючи на оригінальність руського права, його державно-церковний аспект відображав особливий акцент візантійського права. Одним із джерел *“кормчих книг”* є візантійські збірники церковного права — номоканони (намо — світське право, канон — церковне право). Найдавнішими законами, які збереглися до сьогодні, є закони великих київських князів — Володимира (986-1015) та Ярослава (1019-1054), в яких церква мала чітко визначене місце в суспільно-державній системі [8].

У першому *“Законі Князя Володимира Святославовича про десятину, суди і церковних людей”* йдеться про хрещення Русі в 988 р., про будову у Києві храму на честь Пресвятої Діви Марії, який мав стати кафедральним собором для митрополитів Київських і всієї Русі, а потім проголошується обов'язок сплати десятини для Церкви.

Беручи за зразок грецькі номоканони, цей документ запроваджує церковне судочинство, передаючи на розгляд усі справи, пов'язані з подружжями та ворожбитами. Вводиться також окрема категорія осіб — *“церковних людей”*¹ і тих, що знаходяться під опікою Церкви², та підлягали виключно її юрисдикції [9; 2; 10; 11].

Про розширення церковної юрисдикції свідчать наступні фактори: надання Церкві права розгляду порушень, скерованих проти неї, та права судити за злочини, спрямовані проти релігії.

В *“Законі про церковні суди”* (ст. ст. 8-10) спостерігалася подальше розширення церковної юрисдикції, із зазначенням, що вона не повинна втручатися у сферу князівського права. Церковний суд займався виключно справами, які мали чітко виражений антицерковний характер і не згадувалися в світському акті Стародавньої Русі — *“Руській Правді”* [9, с. 140-141; 10, с. 80-81].

Наступний *“Закон Князя Ярослава про церковні суди”* — розвивав основні принципи, закладені в *“Законі Князя Володимира”* і став найбільш раннім прообразом

¹ Духовенство, монахи, монахині та світські особи, котрі в церкві мають постійні обов'язки.

² Вдови, каліки, хворі, звільнені ув'язнені під загрозу духовних осіб.

кодексу сімейного права староруської держави. Оскільки сімейні відносини феодального суспільства щодо укладення та визнання недійсності шлюбу, підлягали юрисдикції Церкви, тому згадані закони посилали чільне місце в церковному судовому праві [9, с. 168-192; 10, с. 178].

В *“Законі Князя Ярослава про церковні суди”* перераховувалися справи, які підлягали церковному судочинству, при чому покарання в деяких випадках тягнуло за собою два або три види відповідальності. Наприклад, за викрадення ченієсь доньки викрадач підлягав відповідальності перед церковною владою, тобто митрополитом або єпископом, та перед князем [8; 10, с. 177-179].

Після смерті князя Володимира в 1015 р., його син Ярослав Мудрий домагався незалежності руської Церкви від Візантії. Існують припущення, що він домовився з Апостольським Престолом в питанні очолення київського митрополитичого престолу, але однак зовнішні обставини змусили його визнати патріарха Константинополя. В 1051 р. князь Ярослав, згідно розпорядження руських єпископів, зібраних під його владою, посадив у київську митрополію власного кандидата — Іларіона [2, с. 298].

Київська Русь в 1054 р. спокійно сприйняла новину про розкол між Візантією та Римом і зайняла позицію вицвікування, з огляду на те, що тісно була пов'язана з католицькими європейськими державами [7, с. 33-34; 6, с. 43-44]. Однак з фактом обрання на митрополитичий престол Грека Никифори в 1104 р., перемогла політика у напрямку Візантії [2, с. 298-392]. В 1180 р. відбулися невдалі спроби укласти суздальську та галицькі унії між руським православ'ям та католицькою Церквою. Вже після татарської навали в 1240 р. Київ втратив центральну позицію в політичному та релігійному житті серед тогочасних європейських держав [12-19].

2. Розбудова церковних відносин в практиці Російської держави (XIV—XVIII ст.ст.)

В XIV ст. Московське князівство значно зміцнило своє політичне та релігійне становище. В 1323 р. була перенесена столиця митрополії з Володимир над Клязьмою до Москви. В майбутньому Велика Русь буде ототожнюватися з Московією, а Мала Русь — як землі польсько-литовської держави, тобто теперішньої України та Білорусії. Московська держава отримала міцного і дуже впливового союзника в особі православної Церкви, з огляду на тісні взаємовідносини князів із церковною владою. В середині XIV ст. митрополит Купріян, намагаючись зміцнити незалежність Церкви, уклав угоди з московським князем, які на довгий час дали великі привілеї для церковної власності [19, с. 56-57, 62].

Підтримання дипломатичних відносин Апостольського Престолу з Московським князівством в XIV ст. свідчить про те, що Рим намагався об'єднати Церкви, однак це викликало негативну реакцію в політичній сфері. В цьому часі було кинуто ідеологічну репліку, яка згодом отримала назву концепції *“Третього Риму”* [12, с. 500-505; 13, с. 182-183].

Церква в Росії в XIV—XV ст. не погоджувалася з тим, щоб руські землі залишалися під впливом Візантії. Стабілізація у цих відносинах настала лише в XV ст., коли після смерті митрополита Фозія в 1436 р. у Москві наступником став Грек Ізидор. Втілюючи сподівання світської і церковної влади Константинополя щодо зближення східної та західної Церков, але всупереч волі великого московського князя, митрополит Ізидор взяв участь у вселенському соборі в 1438 р. в Феррарі, який згодом в 1439 р. було перенесено до Флоренції. Собор став видатною подією, в рамках якого відбулося підписання унії між римсько-католицькою та візантійсько-православною Церквами, що сприяло отриманню підтримки з боку європейських католицьких держав в період турецької загрози. Однак деякі ієрархи Церкви та руські князі негативно віднеслися до унії, наслідком чого стало відкриття питання самостійності російської Церкви.

Московська православна Церква поступово відділялася від константинопольської церковної структури, а в її осередку велася гостра війна, зокрема різні угруповання боролися передусім за зміцнення власного становища. Призначення руськими єпископами в 1448 р. митрополита Іону, без погодження з Константинополем, встановило незалежність (автокефалію) московської православної Церкви від Візантії. Дії ці будуть пізніше підтвержені, зокрема у зв'язку із занепадом Константинополя і Східного Цісарства та поневоленням Патріархату ісламською державою — Туреччиною [19, с. 57-62].

В багатомілітній історії християнства на XV ст. припадають великі події, які суттєво вплинули на позицію католицької та православної Церков у майбутньому.

Одна із них відбулася у 1439 р. — *флорентійська унія*, урочисте проголошення якої в Константинополі припадало на кінець 1452 р. [20] На початку московська православна Церква постанови унії рішуче відкидала та у 1472 р. на своєму соборі її анулювала [21; 22]. Однак флорентійська унія відіграла велику роль в приготуванні та укладенні церковної брестської унії у 1596 р., яка в порівнянні з флорентійською мала локальний характер на території Речі Посполитої.

Протягом XV—XVI ст.ст. зміцнювалася російська централізована держава та затверджено самостійність (автокефалію) РПЦ, що дало стабільності відносин між царем та Церквою. Константинопольський патріарх у 1562 р. визнав, прийнятий ще в 1547 р. Іваном Грозним, титул царя — *пана християн Сходу та Заходу*.

В 1551 р. вийшов збірник постанов церковно-земського собору під назвою *“Стоглав”* [9, с. 286-382]. В ньому були розглянуті усі галузі церковного життя, а особливо відношення православної Церкви до світської влади та світських осіб. Ст. 54 збірника *“Стоглав”* означає, що духовенство та особи, які перебувають на службі у церкві, підлягають виключно церковній юрисдикції.

У випадку спору між духовними та світськими людьми, ст. 56 забороняла єпископам та духовенству “ставити” цивільний суд над церковним, погрожуючи карою позбавлення церковного звання. У ст. 58 передбачалася для світської особи відповідальність у вигляді штрафу, якщо вона, намагатиметься чинити суд над особами, які знаходяться під опікою церкви.

У збірнику *“Стоглав”* також знаходився окремий розділ *“Про майнової права церкви”*, який регулювався ст. ст. 60-65. Ст. 62 чітко зазначала, що церковна і світська влади мають спільне джерело походження — Бога — і повинні взаємно підтримувати одна одну. В ст.ст. 66-69 проведена спроба врегулювання питання, щодо церковної судової процедури та її співзалежності із світським судом [9, с. 329-344; 8].

Після проведення у 1580 р. собору за участю царя Івана Грозного, його сина Івана Івановича, дворянства та більшості духовенства було видано збірник (кодекс) *“Соборные уложения”*, який врегулював порядок ведення державних та церковних справ [23-25]. Постанови цього собору дали початок поступовому обмеженню привілеїв Церкви, які вона нагромадила протягом шести століть і які вчинили з неї потужного землевласника.

Вже в червні 1584 р. в Москві був скликаний наступний собор, на якому затвержені доповнені *“Соборные уложения”* від 15 січня 1580 року. Собор вирішив скасувати церковні та монастирські податкові пільги, значачив про негативні наслідки для господарського стану держави як результат пільгової податкової політики відносно службовців [26].

XVII ст. займає особливе місце в історії держави, оскільки об’єднане Московське князівство у цьому столітті було назване Росією [7, с. 135, 144-145; 27; 28]. В цей період особливо проявляється перехід від станової до абсолютної монархії, під пануванням царя за участю Боярської Думи та земських соборів. В цьому періоді були прийняті *“Соборные уложения”* від 1649 року, які вважаються видатною друкованою пам’яткою російського права та діями як систематизований акт до 30-тих років XIX ст. [9, с. 84-102; 8].

“Соборные уложения” особливу увагу приділили православної вірі та Церкві, як установі, а розпочинає збірник спеціальний розділ про злочини проти неї. Якщо в попередніх законах відповідальність за порушення, вчинені проти праведності віри і церковних постанов обмежувалася погрозою небесною (Божою карою), при якій світські люди будуть прокляті церквою, а духовні нестимуть відповідальність на страшному Божому суді, то *“Соборные уложения”* передбачають для них покарання в системі світського законодавства.

Ст. 1 розділу I *“Про богохульників і про церковних бунтівників”* передбачала покарання до смерті шляхом спалення людей будь-якої віри, які богохулили на Господа Бога, Ісуса Христа, Діву Марію, святий хрест і всіх святих, а ст. 2 передбачала кару смерті для осіб, які перешкождали у відправі Святої літургії або до неї не допускали. Натомість ст. 8 забороняла під час молитви і співу в особистих намірах кланятися та бити чолом, щоб не перешкоджати зосередженню інших вірних, зібраних у храмі. Православний християнин повинен в храмі стояти і зі страхом молитися, а не думати про мирські справи, а того хто забув про страх і почав бити чолом, благаючи Бога у

власних намірах, ст. 9 наказувала кинути до в'язниці на час, вказаний царем [9, с. 83-87].

У 1649 р. постановою земського собору розпочався процес секуляризації церковного майна і рестрикції (обмеження) церковного судочинства. Окрім того, було засноване братство з метою відновлення релігійного життя і проведення реформи російської православної церкви (далі: РПЦ).

В другій половині XVII ст. дуже чітко проявилися тенденції до міцнішого підпорядкування РПЦ світській владі. В той час великий вплив мав церковний рух, який називався розколом. Крім великого опору зі сторони значної частини духовенства та вірних, були проведені церковні реформи, які ще більше узалежили церкву від царського абсолютизму [29].

У 1654 р. московський патріарх Никон, не зважаючи на опозицію духовенства, приступив до церковної реформи, яка потрібна була передусім самому цареві, для зміцнення свого авторитету в державі й закордоном за допомогою уніфікації культу. Цар Олексій мріяв про визволення з турецького ярма православного народу на Балканах і з цєю метою хотів асимілювати літургійний обряд російської Церкви до грецького обряду.

Однак більшість духовенства були прихильниками *старої віри*, внаслідок чого в Росії відбувся розкол, прибічники опозиції РПЦ почали себе називати старовірцями — розкольниками [7, с. 143-144; 2, с. 276; 28, с. 72].

В 1658 р. Никона було позбавлено трону патріарха, а постановою єпископського собору, який відбувся в 1666-1667 роках, було затверджено реформу Никона і факт церковного розколу. На цьому ж соборі більшість духовенства виступила за проголошення вищості духовної влади по відношенню до світської та не втручання останньої у церковні справи. Цар пішов на деякі поступки, й духовенство перестало підпорядковуватись світській владі та судам, а патріарх, отримавши повну владу в церковних справах, залишався все ж підзвітний цареві [28, с. 74-75].

Під кінець XVII ст. та на початку XVIII ст. церковний розкол продовжувався й надалі, що й призвело до відділення від старовірів "поповців". Вони проголосували, що внаслідок ереси Никона духовний сан в Церкві занепав, а на місце духовних вибирали собі старших. У цьому періоді виникло багато російських сект, які ґрунтувалися на різноманітних протестантських, раціоналістичних, пантеїстичних впливах, а також засновані на мріях і шієтизмі, зокрема — духоборці¹, молокани², мандрівники³, суботники⁴, хлісти⁵ і скупці⁶, тощо [29, с. 196-198; 2, с. 277-279].

В Росії в 80-тих роках XVII ст. в церковному житті спостерігалось чимало конфліктних ситуацій. Найбільш помітним був конфлікт між ревними сповідниками православної віри на чолі з патріархом та прибічниками латинського обряду.

Другим, не менш важливим, був конфлікт між церковною та світською владами, який зародився у зв'язку з положенням іноземців в Росії. Він характеризувався загостренням ідеологічно-політичної боротьби на верхах внаслідок розбіжностей інтересів держави та влади РПЦ [30]. Російський уряд був зацікавлений у співпраці та зближенні із західними країнами з метою отримання допомоги в боротьбі з турецькою державою, також бажав поширити церковні права на мешканців німецької колонії в Москві, де було чотири храми, три з яких належали лютеранам, а один — кальвіністам.

На кінець XVII ст. ні у Москві, а також загалом по всій Росії не було структур католицької Церкви, хоча фактичне зародження релігійного життя католиків датується 1684 р., коли царська влада погодилася на приїзд до Москви католицьких духовних

¹ Назва духоборці похідною від російських слів: "дух" і "борець", так — духоборець. Вони відкидали концепцію Св. Трійці, а Христос був найдосконалішою людиною; не признавали таїнств, обрядів, не мали духовних; усю владу, як духовну, так і світську, признавали за діавою сатани.

² Молокани називалися так, тому що під час посту споживали молочні продукти, а православним заборонялося п'ити та їсти м'ясо, тому що посту вживати молоко та молочні продукти.

³ Називали себе мандрівниками, тому що були в постійній втечі перед Антихристом. Усі знання, закон та державні установи вважали за діавою Антихриста.

⁴ Суботники виходили з молоканив і святкували суботу.

⁵ Секта хлістів прийняла назву від того, що практикували бичування, а від російського слова: хлостать.

⁶ Їх вірування і моральність ґрунтувалися у антимоністичному гностичному дуалізмі.

⁷ Секта виникла, як реакція супроти хлістичників, їх статевий розв'язаності, і називали себе білими голубами, виконуючи на собі у дорозі операції обрізання, що називали вибілюванням. Причиною таких дій було буквальне розуміння речення Матвія 19, 12.

осіб і надала їм дозвіл для побудови свого храму. Однак патріарх Іоакім виступив проти поширення церковного права на іноземців і надання дозволу на будову камінних храмів, та вимагав царського розпорядження про депортацію католицької місії з Москви. Розглядаючи вимоги патріарха, царський уряд, беручи до уваги особливо складну політичну ситуацію в державі, все ж таки дозволив лютеранам та кальвіністам будувати кам'яні храми та відмовив у повторному розгляді справи щодо депортації католицької місії з Москви [31; 28, с. 76-77; 30, с. 262-264; 32].

Уряд цариці Софії і В. В. Голіцина вважав обґрунтованими свої дії відносно іноземців, тому що хотів бути послідовним у відносинах з Річчю Посполитою, з якою в 1686 р. уклав "вічний мир". Договір мстив досить вигідні умови для Росії й уряд держави орієнтувався на нього при здійсненні своєї зовнішньої політики.

Положення угоди зобов'язували польський уряд не допускати пригнічення православного народу католиками та уніатами, натомість державна влада Росії братиме під свою опіку православних, що мешкають у Польщі. Загалом ревнителі православ'я не підтримували діяльності уряду. Вони таємно сприяли і фінансували прихильників Петра I, який намагався відсторонити від влади царицю Софію та її вірного радника В. В. Голіцина [30, с. 271-272].

На програму діяльності ревнителів православ'я не вплинув перехід патріарха і впливових осіб РПЦ до прихильників Петра I. У відзиві патріарх Іоакім закликав захистити православну Церкву від будь-якої ересі, маючи при цьому негативне ставлення до іноземних вірувань, а особливо до католиків, протестантів і кальвіністів, та до татарської релігії [30, с. 273].

У серпні 1689 р. конфліктні відносини між світською та церковною владами припинилися внаслідок перемоги Петра I над імператрицею Софією. Петро I, висловлюючи свою вдячність за підтримку, видав довгоочікуваний ревнителями православ'я указ про депортацію із Москви католицької місії.

У XVII ст. в державному житті Росії відбулися зміни щодо переходу у формі правління до абсолютної монархії. Влада РПЦ своїми діями перешкоджала Росії у зближенні із західними державами щодо запозичення відповідного досвіду для введення необхідних змін в галузі державного управління. Під девізом "захисту православ'я і його прав", РПЦ прагнула до ізоляції Росії, на що не пішов у 1680 р. ні уряд Софії і В. В. Голіцина, ні, пізніше, уряд Петра I. Підпорядкування церковної влади світській і перетворення її в один із елементів бюрократичної системи абсолютної монархії створило проблему, розв'язання якої стало завданням наступних століть [30, с. 274].

Висновки. З прийняттям християнства в східній візантійській традиції поступово розбудовувалася православна Церква та її структури, які мають спільне коріння в державотворчій практиці Київській Русі та згодом Російській імперії. Церква стародавніх часів мала досить тісний зв'язок з державними органами та великий вплив на суспільство. Одночасно законодавча база регулювала як відносини у сфері державного управління так і церковні відносини. Характерною рисою розвитку церковних відносин Російської держави вважалось закріплення міцної позиції царя, який мав вирішальний голос в церковних та релігійних питаннях, що призвело до повного підпорядкування Церкви державній владі.

Варто також звернути увагу на відсутність в Росії будь-якої правової свободи щодо сповідання релігій. В другій половині XVII ст. помітні очевидні прояви релігійної нетерпимості зі сторони ієрархів РПЦ відносно інших вірувань. З наведених історико-правових джерел Київської Русі, а також в практиці Російській імперії вбачається, що до кінця XVIII ст. православна церква знаходилася під впливом держави, зберігала єдність, її діяльність була чітко регламентована. Державна влада у значному періоді забороняла поширення іноземних та будь-яких інших релігійних віровчень, оскільки вважала їх небезпечними і досить ворожо була налаштована щодо них.

Список використаних джерел

1. Западные традиции в русском христианстве. // Введение христианства на Русь. — Москва, 1987. — С. 30.
2. *Umiński, J.* Historia Kościoła. — Opole, 1959. — Т. 1. — С. 296-297.
3. *Кузьмин А. Т.* Начальные этапы древнерусского летописания. — М., 1977. — С. 269-270.
4. *Сахаров А. Н.* Дипломатия Древней Руси. IX — первая половина X в. — М., 1980. — С. 172-298.
5. *Рыбаков В. А.* Киевская Русь и киевские княжества, XII — XIII вв. — М., 1982. — С. 367-372.
6. *Бахрушин С. К.* вопросу о крещении Киевской Руси // Христианство и Русь. — М., 1988. — С. 43-44.

7. *Ochmański, J.* Dzieje Rosji do roku 1861. — Warszawa — Poznań, 1974. — S. 21-22.
8. О свободе совести, вероисповедания и религиозных объединений // Российские и международные правовые документы. — М., 1996. — С. 6-8.
9. Российское законодательство X—XX в. — Москва, 1984. — Т. 1. — С. 139-140.
10. *Щапов Я. Н.* Княжеские уставы и Церковь в древней Руси XI—XIII в.в. — М., 1972. — С. 12-81.
11. Государство и Церковь в Древней Руси (конец X — первая половина XIII в.) // Введение христианства на Руси. — М., 1987. — С. 125-131.
12. *Popoli e spazio Romano tra diritto e profezia: Atti del III seminario intern. di studi stor. "da Roma alla terza Roma"*, 21-23 apr. 1983. — Napoli, 1986. — P. 488-489.
13. Русь между востоком и западом, культура и общество, X—XVIII вв. — М., 1991. — Ч. 2. — С. 178-179.
14. *Kaiser, D. N.* The growth of law in Medieval Russia. — Princeton, 1980. — P. 164-165.
15. *Czeszak, G.* Sytuacja kościoła prawosławnego na Rusi w świetle jaktyków chańskich z XIII i XIVw. // Czasopismo historyczno-prawne. — Poznań, 1979. — № XXXI. — zeszyt 2. — S. 37-40.
16. *Голубинский Е.* История русской церкви. — М., 1900. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 18-19.
17. *Юшков С.* История государства и права СССР. — М., 1950. — Ч. 1. — С. 236-238.
18. *Leitsch, W.* Einige Beobachtungen zum politischen Weltbild Alexander Newskij // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. — Wiesbaden, 1978. — P. 208-212.
19. *Сахаров А.* Церковь в период феодальной раздробленности // Христианство и Русь. — М., 1988. — С. 53-56.
20. *Kuczwowski, J.* Chrześcijaństwo w Polsce. — Lublin, 1992. — S. 121.
21. *Macha, J.* Ecclesiastical unification a theoretical frame work together with case studies from the history of Latin-Byzantin relation. — Roma, 1974. — P. 4-5, 143.
22. *Яковенко С. Г.* Римская курия и планы церковной унии на восточнославянских землях (60-е годы XVI в.) // Церковь, общество и государство в феодальной России. — М., 1990. — С. 253.
23. *Корещий В. И.* Земский собор 1575 и подавление Семена Бякулавовича великим князем всея Руси // Исторический архив. — 1959. — № 2. — С. 148-153.
24. *Чепнин Л. В.* Земские соборы Русского государства в XVI—XVII в. — М., 1978. — С. 116-118, 120-122.
25. *Hulbert E.* The Zemskii Sobor of 1575: A mistake in translation // Slavic Review. — 1966. — Т. XXV. — № 2. — P. 320-322.
26. *Чепнин Л. В.* Земские соборы Русского государства в XVI—XVII в. — М., 1978. — С. 130.
27. *Тихомиров М. Н.* О происхождении названия *Россия* // Вопросы истории. — М., 1953. — № 11.
28. *Сахаров А., Зимин А., Гренузов Ю.* Церковная реформа и раскол // Христианство и Русь. — М., 1988. — С. 68-70.
29. *Вагановски, W.* Wierzenia i życie religijne ludu rosyjskiego w świetle polskich relacji z lat 1831-1920. — Łódź, 1987. — S. 81-82.
30. *Волоков М. Я.* Ревнители православия и светская власть в 80 годах XVII в. // Церковь, общество и государство в феодальной России. — М., 1990. — С. 261-262.
31. *Цветаев Д.* Протестанство и протестанты в России до эпохи преобразований. — Москва, 1890. — С. 61-63.
32. *Kumor V.* Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim (do 1918 r.). // Odrodzenie Kościoła katolickiego w bytym ZSRR. KUL. — Lublin, 1993. — S. 17-19.

Надійшла до редакції 19.05.2009
Рекомендована до друку 19.06.2009

